

Ilyen-olyan demonstratívumok *itt-ott* – egy sajátos mellérendelő konstrukció helye a demonstratívumok rendszerében

Dömötör Éva

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Kivonat: A tanulmányban olyan, a magyar nyelvtanokban és nyelveírásokban eddig nem szereplő konstrukciókat azonosítok korpuszadatok alapján, amelyekben főnévi, melléknévi és határozószói demonstratívumpárok nem deiktikus használatban különféle típusú mellérendelő szerkezetet alkotnak, és morfológiai párhuzamosságot mutatnak. Ezeket a formai tulajdonságokat a vizsgálat középpontjában álló, kötőszó nélküli *ez-az*, *ilyen-olyan*, *itt-ott* típusú konstrukció egy általánosabb mellérendelő összetétel, a több nyelvben megfigyelt ún. co-compound konstrukciótól, ezen belül is az összetételi tagok közötti hangalaki hasonlóságot az álikerítő konstrukciótól örökli. Az álikerítő szerkezethez a demonstratívumok esetében olyan jelentés társul, amelyet a 'határozatlanság', a 'többség' és a 'különféléesség' szemantikai tulajdonságokkal definiálok. Az így meghatározott konstrukciót a konstrukciós nyelvtanmodellt követve elhelyezem a magyar demonstratívumok rendszerében, és utalok a magyar nyelvtan egészét reprezentáló konstrukciónban való elhelyezhetőségére is. Továbbá egy diakrón megfigyelés alapján javaslatot teszek az áliker-mutatósók és kötőszós formai változatuk (*ez és az*, *ilyen meg olyan*, *itt és ott*) viszonyának értelmezésére.

Kulcsszavak: demonstratívum, konstrukció, nem deiktikus, áliker-mutatósó, öröklődési hálózat

1. Bevezetés

Vizsgálatomban egy olyan konstrukciót azonosítok, amely az egész magyar demonstratívumrendszert érinti, vagyis főnévi (l. (1), (3)), melléknévi (l. (4)) mutató névmások és mutató határozósók (l. (2), (3), (5)) egyaránt találhatók abban a használatban, amelyet a következő, Magyar történeti szövegtárból (MTSz.) származó példák illusztrálnak.

- (1) Beszélgettünk *erről-arról*.

(Kurdiné Mohácsi Gabriella ford.,
Marie Kondo 2016)

- (2) [...] fogmosás közben is *ide-oda* járkált [...]

(Csaplár Vilmos 2017)

- (3) Ha elvettek is mindent a végrehajtók, azért Ferenc a piacról, *innen-onnan* szedett összefejele *ezt-azt*, mindig hozott valamit.

(Örszigethy Erzsébet 1991)

- (4) Van még sok *ilyen-olyan* fölösleges holmi, amelyekre nekem égetően szükségem van, anyám szerint pedig egyáltalán nincs, vagyis ez a szükséglet a biztos romlásba vezet.

(Vida Gábor 2017)

- (5) Nem is tudtunk róla más semmit, csak azt, hogy állítólag *itt-ott* rossz fát tett a tűzre, [...]

(Bodor Ádám 2020)

A demonstratívumok (mutatószók) alapvető használatukban a deixis eszközei (Himmelmann 1996; Diessel 1999; 2012; Laczkó 2010; Tóth 2024), ezen belül a szakirodalomban hagyományosan megkülönböztetik az exoforikus és az endoforikus referenciát. Az exoforikus utalás során a deiktikus elem referenciálisan a beszédhelyzetben valamely nyelven kívüli elemének feleltethető meg, ilyenkor a nyelvi elemet általában geszturális kifejezés egészíti ki (pl. *Azt kérem*). Endoforikus a demonstratívumhasználat, ha a referens a közvetlen szöveggörnyezetben azonosítható. Ilyenkor a deiktikus elem különböző méretű diskurzusrészletre utalhat vissza: mondatrészre (pl. *Rendeltem egy könyvet, azt szeretném átvenni.*), teljes mondatra vagy megnyilatkozásra (pl. *Ez nem igaz.*), illetve nagyobb diskurzusrészletre (pl. *Ebből következően...*). Szűkebb értelemben az exoforikus referenciára használják a deixis terminust, az endoforikus használatokat a „nem deiktikus funkciók” gyűjtőkategóriába sorolva (pl. Levinson 1983, 67, 85–89). Mivel azonban az endoforikus referencia egyik fő alkategóriájára a szakirodalom egyöntetűen a diskurzusexophora terminust használja, valamint mivel a két forikus használat (exo- vs. endo-) között sem egyértelmű a határ (az átfedő használatokról l. Himmelmann 1996, 236–239; Levinson 1983/1992, 67, 85–89; Laczkó 2008, 342–343; 2010, 109–111, 114–116; Tátrai 2017, 956–958, 974–976; illetve ezeket összefoglalóan: Dömötör 2024, 92–101), a tanulmány a *deixis* szó átfogóbb használatát követi. Ennek értelmében állítom a vizsgált

konstrukcióról azt, hogy a demonstratívumok nem deiktikus funkcióban vannak, vagyis nincs referenciális értelmezésük sem a közvetlen beszédhelyzetben, sem a szöveggörnyezetben, hanem a 2. részben található nem kompozicionális konstrukciós jelentéssel definiálhatók.

Az (1)–(5) példákban is látszik, hogy ebben a használatban jól körülhatárolható, más demonstratívumhasználatoktól megkülönböztető formai (szintaktikai, morfo(fono)ológiai, prozódiai) és funkcionális (szemantikai, pragmatikai) tulajdonságok társulnak egymással, ezért konstrukcióként, konstrukciós nyelvtani elméleti keretben írni le. A konstrukció meghatározott formai és funkcionális tulajdonságok együttese (Fillmore–Kay–O’Connor 1988), a konstrukciós leírás a formai (szintaktikai, morfológiai, esetenként prozódiai) és a funkcionális (szemantikai, pragmatikai) jellemzők közvetlen kapcsolatára irányul (Kálmán 2001). A konstrukciós szemlélet kizárólag felszíni formát (*surface form*) ért forma alatt, a forma-jelentés társulások létrejöttében nem feltételez szabályokat, mögöttes vagy kiinduló szerkezeteket (Goldberg 2006, 10).

A tanulmány felépítése a következő. A 2. részben az *ilyen-olyan* típusú demonstratívumkonstrukciót definiáló formai és funkcionális tulajdonságokat ismertetem. Mivel a konstrukciós megközelítés szerint a konstrukciók nem önmagukban állnak egy nyelv nyelvtanában, hanem hálózatot alkotnak, a 3. részben a vizsgálatom középpontjában álló konstrukcióval hierarchikus (öröklődési) vagy horizontális kapcsolatban levő konstrukciókat mutatom be. A 4. részben egy olyan megfigyelésről számolok be, amely a konstrukció kialakulásának vizsgálatához nyújthat kiindulópontot. Ezt Összegzés követi (5. rész). Az adatok az 1., a 2. és a 3. részben a MTSz. 21. századi és 20. század végi forrásgyűjtemény-részletéből, a 4. részben pedig korábbi forrásaiból származnak. Kivételes esetben A magyar nyelv nagyszótára kiegészítő korpuszából idézek, erre az Nszt. forrásjelölés utal.

2. Forma és funkció

Ebben a részben az (1)–(5) példákkal bemutatott konstrukció szintaktikai, morfológiai, szemantikai és pragmatikai tulajdonságait tekintem át. A legszembetűnőbb tulajdonság, hogy a demonstratívumpárok rögzített, magas hangrendű – mély hangrendű sorrendben laza, kötőszó nélküli mellérendelő szerkezetet alkotnak. A főnévi mutató névmásokkal alkotott szerkezet két tagja morfológiai párhuzamosságot is mutat: számban, esetben egyeztetve van (*ezt-azt*). Bár ez a forma – ahogy a jelentés leírásánál alább részletezem – a több és többféle entitásra való utalás funkciójával társult, a többes számú alak előfordulása elenyésző¹, az egyes számú alak konvencionalizálódott. Szintén a főnévi mutató

¹ A MTSz.-ban összesen 1 adat van („Reggeli tyűttyögés, hopp, és már fél 12. Hirtelen nem tudom, mit is kell csinálnom. Nem akarok mailezni, pedig sok elmaradt van, semmi gyakorlatiasat, mi-

névmáspárt érintő formai kitétel, hogy nem állhat főnévi csoporton belül adnominálisan (**erről-arról a lányról*), csak önállóan (l. (1)). A melléknévi mutató névmás viszont adnominálisan (l. (4)) ugyanúgy grammatikus, mint önállóan predikátumként vagy predikatív bővítményként (l. (6)–(7)). Nem adnominális pozícióban a többes számú alak is természetes (l. (6)):

- (6) A beteghordók fiúk, férfiak, soványak, pocakosak, kedvesek, *ilyenek, olyanok*; [...]

(Polcz Elaine 2007)

- (7) A molino nevű anyag a legolcsóbb, legócskább pamutszövet volt. Ezt megfestettük *ilyenre-olyanra*, ráraktunk brokátmintát [...]

(Nsz. Magyar Hírlap 1998)

Melléknévi mutató névmás esetén nem kötelező a toldalékok egyeztetése sem, tehát ez a szófaji alcsoport morfológiailag némileg kevésbé megszorított, mint a főnévi párok:

- (8) Viszonylag szabadon garázdálkodnak az *ilyen-olyannak* nevezett, de végül mégis csak állami vagyron körül.

(Nsz. Magyar Hírlap 1996)

A mutató határozószópárok (*itt-ott, ide-oda, innen-onnan, így-úgy*) a morfológiai egyeztetés és a főnévi csoporton belüli pozíció szempontjából nem vizsgálhatók, hiszen nem toldalékolhatók, és igei bővítmények.

A konstrukció funkcionális oldalát tekintve három szemantikai jegy határozható meg: ezek a [határozatlanság], a [többesség] és a [különféleség]. Például az (1) olvasata az, hogy a beszélgetés több, különböző témát érintett, a beszélő azonban ezeket nem határozza meg. Mivel nem a szövegkörnyezet és nem a szituációs kontextus teszi lehetővé a mutató névmások és határozószók referenciális értelmezését, nem deiktikus használatról van szó. Konstruktív szempontból azért kiemelendő, hogy egy alapvető használatában határozott jelentésű nyelvi forma határozatlan jelentésű konstrukcióban szerepel, mert nem az egyes demonstratívumoknak tulajdonítok határozatlan jelentést, hanem a szerkezet egészének, vagyis a [magas hangrendű – mély hangrendű demonstratívum] formának. Az igeragozás is a határozatlan értelmezéssel van összhangban, ahogy a (9)–(10) tárgyesetű példáiban láthatjuk:

közben azok nyomasztanak. Telefonok, *ezek-azok*.” – Esterházy Péter 2016) a 270 egyes számú mellett.

(9) Odahaza még megnézem a netet, *feltöltök ezt-azt* a FB-oldalamra, [...]

(Péterfy Gergely–Péterfy-Novák Éva 2017)

(10) [...] bejött, *vitt ezt-azt* a tálcákon befelé a vendégeknek [...]

(Bódis Kriszta 2005)

Nemcsak a demonstratívumformák jelölete, hanem ezek száma is határozatlan. A mennyiséget tekintve a többség nem kiemelkedően nagy számot jelent, de nem is csak kettőt, ami egy kompozicionális értelmezésből következne (1. *erről*, illetve 2. *arról*)². A többséget ebben a konstrukcióban nem a prototipikus többszámjelölők fejezik ki (többszámjel, mennyiségjelzők, pl. *sok*, *néhány*, *pár*), hanem a tágabb értelemben vett reduplikáció (vö. Patay 2018, 72).

A konstrukció nemcsak két elemből állhat; opcionálisan megjelenhet egy harmadik, morfológiailag összetett demonstratívum, amely mindig veláris (távolra mutató), tehát *am*-előtagú.

(11) Aztán, szót szóba öltve, elfecsegtünk *erről*, *arról*, *amarról*, mindenféléről, ide-oda szökellő gondolatokkal.

(Jankovich Ferenc ford.,
Romain Rolland 1950)

(12) [...] jöttek-mentek az emberek. Az asztalos, a burkoló, a vállalkozó jöttek a telefonok, szóval zir-zűr, *ez-az-amaz*.

(Polcz Elaine 2005)

(13) És akkor éltem ezt a kellemes csöves életet, kéglizés *itt-ott-amott*, persze csajokkal, csórás a közértből, csarnokból, hogy legyen mit enni, néha egy-két könnyebb betörés, ha kellett a pénz is – kinn voltam egy hónapot, akkor bementem két hétre, kipihentem magam, utána megint ki – ez így ment.

(Csalog Zsolt 1989)

Ebben az esetben sem pontosan három jelöltje van a demonstratívumoknak (például a (11)-ben: 1. *erről*, 2. *arról*, 3. *amarról*), hanem több. Erre a (11)-ben az idézett mondat folytatása (*mindenféléről*), illetve a másik azonos típusú összetett demonstratívumkonstrukció (*ide-oda*) is enged következtetni.

A különféleség mint szemantikai tulajdonság motiváltnak tekinthető a konstrukcióban abban az értelemben, hogy a különböző demonstratívum-

² Köszönöm egyik névtelen bírálómnak, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy vannak olyan (többek között szláv) nyelvek, amelyekben ezt a köztes jellegű számosságot fejezik ki az ún. paucal ('néhány') számkategória jelölői (vö. Corbett 2001).

alakok (egy páron belül a magas és a mély hangrendű) különböző entitásokra utalnak. A deiktikus kontraszt viszont nem érvényesül, a különböző entitások távolságban – legyen az fizikai, szövegbeli vagy konceptuális – nem hasonlíthatók össze.

A konstrukció szemantikai-pragmatikai jellemzéséhez tartozik, hogy sajátos beszélői attitűdöt közvetít. Ahhoz, hogy a beszélő nem szeretné megnevezni az entitásokat (dolgozat, személyeket, helyeket, tulajdonságokat), amelyek a szóban forgó eseményhez kapcsolódnak, egyfajta jelentéktelenítés kötődik. A beszélő nem tartja fontosnak, hogy kifejtse, megnevezze például az (1)-ben azt, hogy miről beszéltünk, a (2)-ben azt, hogy a topikalizált szereplő pontosan merre járkal fogmosás közben, az (5)-ben pedig azt, hogy hol tett rossz fát a tűzre, a (3)-ban azt, hogy Ferenc mit szedett össze és honnan, illetve a (4)-ben azt, hogy milyenek vagy melyek azok a bizonyos felesleges ruhák. A jelentéktelenítésen túl bizonyos példákban erősebb negatív értékelést figyelhetünk meg (pl. (4)), a negatív konnotáció mértéke szempontjából azonban van némi különbség az egyes demonstratívum párok között. Az *ilyen-olyan* és az *így-úgy* melléknévi, illetve határozószói demonstratívumszerkezeteknek kialakult evaluatív használata (l. (14)–(15)), amely azonban ezeknél a pároknál is opcionális, hiszen a (16)–(17) példák ilyen szempontból semlegesek:

- (14) Kínai piacokon, meg butikokban vásárolható *ilyen-olyan* piercingeket nem szabad megvenni [...]

(Vecsernyés Gábor 2003)

- (15) [...] ők is csupán egyetlen szobát hoztak *így-úgy* rendbe, ide zsúfolták be a bútorokat [...]

(Maróti Lajos 1967)

- (16) [...] tudjuk, hogy a homárok *ilyen-olyan* formában több mint háromszázötvenmillió éve léteznek [...]

(Horváth M. Zsanett ford.,
Jordan Bernt Peterson 2018)

- (17) Mondták, tegyem le a deklarációm. Még ültettek a szobába vagy két órát, forgatták *így-úgy* a kérdéseket, mind össze akartak zavarni. Aztán mehettem.

(Tompá Andrea 2017)

Erre, ha nem is teljes körűen, a szótárirodalom is utal. Az *ilyen-olyan* és az *így-úgy* szócikkek megfelelő jelentéseinél A magyar nyelv értelmező szótára jelzi a negatív beszélői értékelést.³

3. Kapcsolatok más konstrukciókkal

Bármely nyelv nyelvtana a konstrukciók hálózataként képzelhető el, amelyben a csomópontok, vagyis a konstrukciók vertikális (öröklődési) és horizontális (kiegészítő vagy átfedő) kapcsolatot alkotnak egymással (vö. Goldberg 1995, ill. Diessel 2015). Vegyünk elsőként egy közvetlen öröklődési kapcsolódást, amely a vizsgált konstrukciót egy általánosabb konstrukció szubkonstrukciójaként jeleníti meg.

3.1. Mellérendelő összetett szó, álikerszó, áliker-mutatószó

A mellérendelő összetett szavakat képező demonstratívumpárokat a kurrens magyar leíró nyelvtan az ún. valódi mellérendelő összetételek közé sorolja, megkülönböztetve az ismétléssel keletkezett szóösszetételektől (Lengyel 2000, 333–334). A korábbi akadémiai leíró nyelvtan (B. Lőrinczy 1961, 434–437) ugyanerre a kategóriára a laza mellérendelő szerkezet terminust használja, de nem hoz példaként mutatószókat. Mivel a demonstratívumok esetében az összetételek tagjai csak magánhangzóikban különböznek, létrejöttük részleges alakismétlésnek is tekinthető, és indokolt az álikerszók közé sorolás (Lengyel 2000, 334; B. Lőrinczy 1961, 433–434, illetve Sós-kuthy 2012). A hangalak hasonlósága, a szemantikai kapcsolat és a morfológiai egyeztetés miatt az általam vizsgált demonstratívumkonstrukciót tehát álikerszónak tekintem, és áliker-mutatószó névvel utalok rá.

Nemzetközi kitekintésben a 2. részben leírt formai és funkcionális tulajdonságok egy több nyelvben megfigyelt, általánosabb konstrukcióhoz vezetnek. Ez az ún. co-compound konstrukció, amelynek legátfogóbb leírása Wälchli (2005)-ben található meg. A co-compound szerkezetet a magyarban és a hantiban Halm Tamás és Lena Borise (2023), illetve a hantiban Lena Borise és É. Kiss Katalin (2023) vizsgálta. A co-compoundok olyan kötőszó nélküli mellérendelő szerkezetek, amelyek tagjai kötelezően szomszédosak, szétválaszthatatlanok, és morfológiailag egyeztetve vannak, ez a több nyelven átívelő kategória tehát fedi Lengyel (2000) valódi mellérendelés és álikerszó kategóriáit. Szemantikai

³ Ebben az értelmező szótárban az *ez-az* nem címszó, viszont A magyar nyelv nagyszótárában már igen. (A nagyszótárban a címszólista szerint címszó lesz a többi demonstratívumpár is.) A nagyszótárban az *ez-az* szócikk fő jelentésének definiálása ('több(féle), de nem (túl) sok nem meghatározott (elvonat) dolog, személy') pedig összhangban van az itt javasolt 'meghatározatlan', 'több', 'különbé' szemantikai jegyekkel.

összetartozásuk többféle, tagjai eredetileg lehetnek szinonimák (*fut-szalad, búja-baja*), antonimák (*fel-alá*), komplementerek (*éjjel-nappal*), vagy lehet közös hiperonimájuk (*tejben-vajban*) (Wälchli 2005; Halm-Borise 2023). Ilyen szerkezet sokféle szófajú szóból keletkezhet, demonstratívumok által alkotott összetételekre azonban az idézett tanulmányok nem utalnak. Ha végigtekintjük jellemzésüket, könnyen belátható azonban, hogy a magyar áliker-mutatószók öröklik ezeket a tulajdonságokat.⁴

Az *ilyen-olyan* típusú demonstratívumkonstrukciót tehát a fenti értelemben vett álikerszók szubkonstrukciójának tekintem, ami a konstrukciós nyelvtanmodellben hierarchikus öröklődési kapcsolatként reprezentálható. A következő alfejezetekben két olyan konstrukciót mutatok be, amelyekkel az áliker-mutatószók horizontális kapcsolatban vannak – egyrészt azért, mert átfedésben vannak formai és funkcionális szempontból, másrészt azért, mert azonos fölöttes konstrukciójuk van.

3.2. A disztributív mellérendelő demonstratívumkonstrukció

Nézzük először azt a konstrukciót, amelyben szintén magas hangrendű – mély hangrendű sorrendben követik egymást a demonstratívumok, egyeztetve vannak, de rendszerint páros disztributív operátorok tagolják őket. Ehhez a szerkezethez a 'határozatlan', 'több' és 'különbféle' jelentéselemek mellett disztributív olvasat társul:

(18) [...] *hol ezzel, hol azzal sétál* [...]

(Dedinszky Erik, 1980)

(19) *Sabinát egyszer itt, máskor ott látják felbukkanni* [...]

(Csoma Borbála ford.,
Daniela Hodrová 2017)

(20) *Most ezt temetjük, most meg azt temetjük. Hol ez, hol az* megy el abba a ronda ravatalozóba [...]

(Konrád György 1992)

(21) [...] *ki ilyen, ki olyan* oknál fogva [...]

(Milbacher Róbert 2020)

⁴ Még a palatális (elől képzett) – veláris (hátsó képzett) magánhangzójú demonstratívumsorrend is örökölnék látszik, ha figyelembe vesszük, hogy a mellérendeléssel keletkezett összetett szavak általánosan úgy épülnek fel, hogy az elől képzett magánhangzójú tag megelőzi a hátsó képzett magánhangzóút (*tejben-vajban, fel-alá, éjjel-nappal, ügyét-baját, télen-nyáron, térül-fordul, törzúz, út-vág; de: hánnyaveti, adok-veszek, csurran-cseppen*).

A disztributív olvasat úgy áll elő például a (18)-ban, hogy a szóban forgó személy különböző alkalmakkor sétálásokat különböző személyekkel valósít meg, a (19) példában pedig Sabina különböző alkalmakkor való felbukkanásai különböző helyeken valósulnak meg. A (21) a szövegkörnyezetben leírt esemény különböző szereplőjéhez különféle okokat rendel.

Az áliker-mutatószóktól megkülönböztető további tulajdonság, hogy a disztributív konstrukcióban a főnévi mutató névmás adnominális szerkezetben is előfordulhat:

(22) [...] kiadásról kiadásra beletoldották *hol ezt, hol azt a verset* [...]

(Horváth Iván 1987–88)

(1') *Beszélgettünk *erről-arról a tanárról*.

Szintaktikai szempontból a szerkezet két szinten is elliptikus: egyfelől a predikátumot elég csak egyszer kitenni, másfelől az adnominális szerkezet maga is elliptikus (például a (22)-ben *hol ezt a verset, hol azt a verset* helyett). Ugyanakkor az ellipsis, mint általában a mellérendelő szerkezetekben, nem kötelező (20).

Láttuk, hogy az áliker-mutatószó konstrukcióban a tárgyesetű demonstratívumok határozatlan igeragozást váltanak ki, ezzel szemben a disztributív mellérendelő névmásszerkezet határozott (l. (20), (22)) és határozatlan igeragozással (l. (23)) egyaránt állhat:

(23) [...] mindenhol mindig hasznosítja magát, jön-megy, fáradhatatlanul kicsomagol, becsomagol *hol ezt, hol azt, [...]*

(Karátson Gábor 2005)

3.3. A listás névmásítás konstrukció

A (24)–(29)-ben illusztrált használatban is érvényesül a morfológiai párhuzamosság, de itt tendenciaszerűen a közelre mutató (magas hangrendű) mutatószó ismétlődik. A konstrukció tágabb kontextusa az idézés pragmatikai kontextusa, amely gyakran társul szintaktikai alárendeléssel. Ebből következően jellemző, hogy alárendelt szerkezetben fordul elő, ahol a főmondatban egy kifejezés (rendszerint a predikátum, de például a (26)-ban a *listát*, a (28)-ban a *leltár*) jelentése kompatibilis az idézés kontextusával. A példákban aláhúzás jelöli a beágyazást kiváltó kifejezéseket.

(24) [...] pironkodva közli, hogy ő *ezt és ezt itt és itt* eredetiben olvasta [...]

(Nsz. Magyar Hírlap 1998)

- (25) Akár formális és konkrét ígéreteket is lehet tenni, hogy ti. *így és így* fogjuk a közös életünket élni [...]

(Balázs Zoltán 2007)

- (26) Önök, Keletiéktől kaptak egy rehabilitációs listát, miszerint *ezeknek és ezeknek* az iratait kell elővenni.

(Kubinyi Ferenc 1990)

- (27) Mer a szerencsétlen magyarnak beírják az útlevelebe, hogy bejött *ekkor és ekkor, ilyen és ilyen kocsi*val – annak muszáj elszámolni vele!

(Csalog Zsolt 1989)

A névmásítás konstrukció is több, különféle meghatározatlan entitásra utal, az idézés megnyilatkozásában a beszélő nem tudja vagy nem akarja megismételni a referenseket, ezért névmásítást használ. A közelre mutató névmás vagy határozószó pedig egyfajta szubjektív közelséget, a beszélői tudást jelöli (informálisan: 'én tudom, de neked, a hallgatónak most nem fontos tudnod').

A disztributív konstrukcióhoz hasonlóan a főnévi mutató névmások adnominális szerkezetben is megjelenhetnek:

- (28) A szokásos leltár – elvégeztem *ezt meg ezt az iskolát, egyetem*et, dolgozni kezdtem, megnősültem, férjhez mentem, született *iksz* gyerekem, aztán elváltam, aztán megint megnősültem, és férjhez mentem [...]

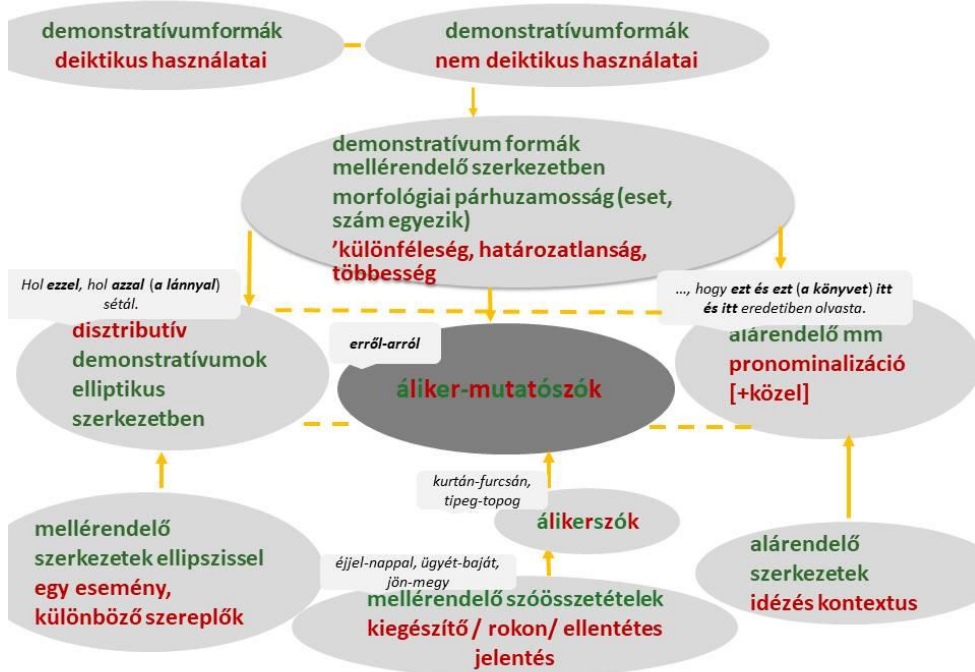
(Méhes Károly 2009)

Szintén a disztributív konstrukcióhoz teszi hasonlóvá az, hogy tárgyasetben határozott (24) és határozatlan igeragozást (29) egyaránt kiválthat:

- (29) [...] ez a prognózisszámítás leegyszerűsített grafikus módon azt mutatja nekünk, hogy az infláció, a gazdasági növekedés változásával *ezt meg ezt* számolhatunk, [...]

(Nsz. Országgyűlési Napló 1997)

3.4. Részleges hálózat az áliker-mutatószó konstrukcióval

1. ábra. Az áliker-mutatószó konstrukció körüli konstrukciók

Az 1. ábra az álikerszó szerkezetű demonstratívumkonstrukció helyét ábrázolja (középen) egy részleges hálózatban. A szaggatott nyilak jelzik a horizontális kapcsolatokat, a folytonos vonalak pedig az öröklődéseket, amelyeken a nyíl a fölérendelt, absztraktabb vagy általánosabb konstrukciótól mutat a szubkonstrukció felé. Az örökölt tulajdonságok az öröklő konstrukcióban nincsenek feltüntetve, de az öröklődési hierarchia természetéből adódóan odaértendő (Kálmán 2001). A formai tulajdonságokat – pusztán szemléltetés kedvéért – zöld, a funkcionális tulajdonságokat piros szín jelöli. A vizsgálatunk szempontjából központi konstrukció a sötétített csomópont. Mellette egy szinten látjuk a 3.2. és 3.3. részekben bemutatott két másik nem deiktikus, mellérendelő szerkezetű demonstratívumkonstrukciót. A három konstrukció közös tulajdonságaiból absztrahálódik egy olyan elvontabb konstrukció, amelytől mindhárman öröklök a mellérendelés, a morfológiai párhuzamosság formai jegyeket, illetve a 'határozatlanság', a 'különféleség' és a 'többesség' szemantikai jegyek együttállását a jelentésükben. Ezeken a közösen örökölt tulajdonságokon kívül

az áliker-mutatószo demonstratívumoknak a disztributív olvasatú mellérendelő demonstratívumokkal közös tulajdonsága a magas hangrendű – mély hangrendű sorrend. A disztributív és a lista konstrukció közös, az áliker-mutatószókkal nem osztott tulajdonsága pedig az adnominális szerkezet, valamint az, hogy a tárgyas esetek tekintetében egyaránt előfordul határozatlan és határozott igeragozás. Ez a három egyenrangú konstrukció ezért az átfedéssel kapcsolatot példázza. Végül a három bemutatott konstrukció egyenként, valamint a felettük álló konstrukció is még számos, a részleges hálózaton túlterjedő konstrukcióval van kapcsolatban – ezek közül egyet-egyet az ábra legfelső és legalsó sorában tüntettem fel. Például megállapítható egy olyan általános konstrukció, amely a demonstratívumformák nem deiktikus használataira utal, ez pedig komplementer viszonyban van a deiktikus használatokkal. A 3.1. részben azt állítottam, hogy az álikerszós és általában a mellérendelő összetételek az *ilyen-olyan* típusú konstrukció fölérendelt konstrukciói. De a másik két mellérendelő demonstratívumkonstrukció is több más konstrukciótól örököl, például a magas hangrendű mutatószókkal alkotott idézéses konstrukció felett áll egy általánosabb alárendelés konstrukció idézés kontextussal (pl. „Pironkodva közli, hogy a Háború és békét eredetiben olvasta”), a disztributív demonstratívumkonstrukció pedig többek között örökli az ellipszist megengedő mellérendelő szerkezetek formái, illetve a disztributív olvasatért felelős szemantikai tulajdonságait (pl. „Péter ma tojást, tegnap müzlit reggelizett”).

4. Diakrón megfigyelés

Ebben a fejezetben nem a konstrukció kialakulásának teljes történetét, hanem csak a Magyar történeti szövegtár két és fél évszázados időszakot átfogó forrásaiban talált adatokból levonható következtetést szeretném megfogalmazni. Az adatbázis korai forrásaiban csak nagyon elvétve találtam álikerszó szerkezetű demonstratívumformákat, viszont jelentős számú a kapcsolatos kötőszós forma ugyanebben a jelentésben, például:

(30) [...] nevettemben *ide s oda* dülék [...]

(1794)

Ahogy azonban haladunk előre időben, a gyakoriság fordítottan változik a két formát tekintve, és a 20. század közepétől a kötőszó nélküli forma lesz egyeduralgó, a kapcsolatos kötőszós adatok inkább csak irodalmi szövegekben találhatók. A következő alfejezetekben egy-egy összetett demonstratívumkonstrukció első korpuszbeli kötőszós, illetve kötőszó nélküli adatát adom meg,

és diagramokon mutatom be az egyes századokra bontva a 100%-ra arányosított előfordulásukat.⁵

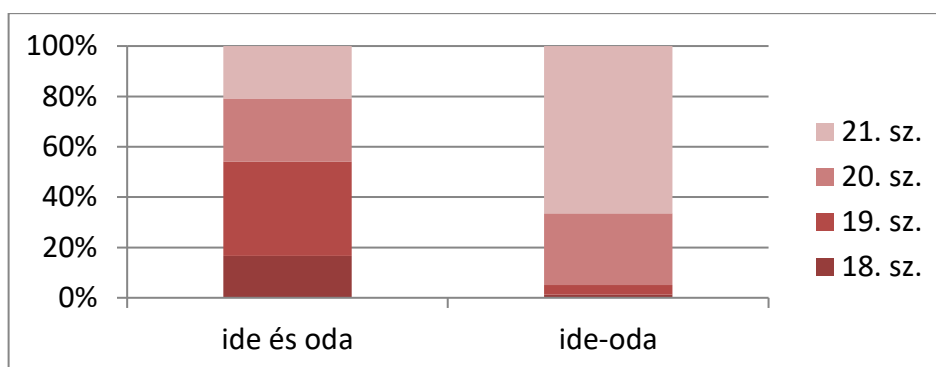
4.1. Az *ide és/meg oda* vs. *ide-oda* alakok

- (31) a' fel-fuvalkodó habok mindazáltal fel-tafzították ismét a' hajójokat nem maskép, [= másképp] mint a' könnyü laptát, [= labdát] *ide* 's *oda* fel, és alá hagyigálván [= hajigálván]

(1772)

- (32) [A szarvasbogár h]a egyfzer bogárrá lett, úgy van állapotja mint a' több attyafiainak; egynehány napokig *ide oda* repdes, öfzvepárosodik, tojik, és megdöglik.

(1799)

2. ábra. A kötőszós *ide és oda*, *ide meg oda* és az *ide-oda* alakok időbeli megoszlása

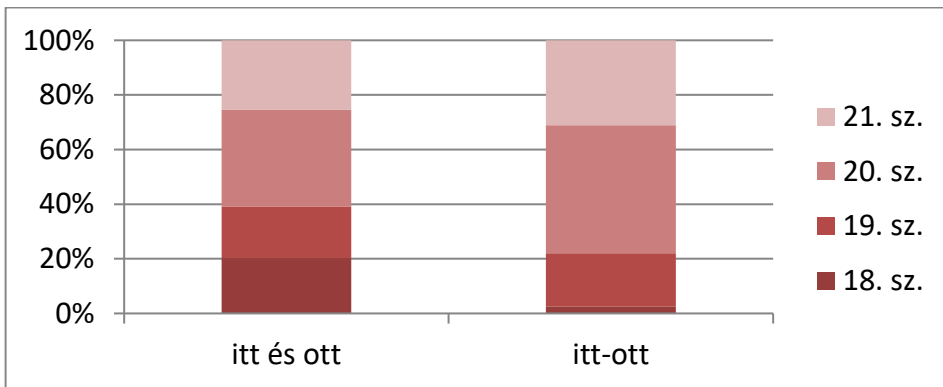
Az *ide-oda* áliker-mutatósónak már egészen korai előfordulásai is vannak, de az összehasonlításból látszik, hogy míg a kötőszós alakok a 19. századi viszonylagos gyakoriságukból veszítenek, a kötőszó nélküli adatok száma időben előrehaladva fokozatosan nő.

⁵ Mivel a 18. századi adatok csak 28, a 21. századi adatok pedig csak 20 év terjedelmet fognak át jelenleg az MTSz.-ben, ezeket az előfordulásokat felszoroztam (4-gyel, illetve 5-tel), annak érdekében, hogy a két teljes évszázadhoz és egymáshoz lehessen hasonlítani őket.

4.2. Az *itt és/meg ott* vs. *itt-ott* alakok

(33) Egy nyomorúlt Fű-fzál tfak *itt* 's *ott* láttatik [...]
(1790)

(34) A 'fák' levelei néha meg-zördültek, Mert *itt*, *ott*, reggeli fzelek lengedeztek.
(1772)

3. ábra. A kötőszós *itt és ott*, *itt meg ott* és az *itt-ott* alakok időbeli megoszlása

Az *itt és ott*, illetve *itt-ott* szerkezetek gyakorisági mintázata hasonló az *ide és oda*, illetve *ide-oda* szerkezetpáréhoz. Ugyanaz a tendencia figyelhető meg a kötőszó nélküli alakok terjedésében: a nagyon kevés korai adat után jelentősen nő az előfordulások száma az új forrásokban.

4.3. Az *ez és/meg az* vs. *ez-az* alakok

(35) Lehettek még mások is, kik titkon hitték, hogy ha ők lennének az ügy élén, *ezt és azt*, sőt mindent másképp és jobban vittek volna végbe [...]
(1858)

(36) Természetesen, hogy egy így szerkesztett lap nem lehet sine cura s a szerkesztés valamivel több lesz, mint a bejövő kéziratokból téltul válogatva csak odaadni *ezt azt* a szedőnek [...]
(1860)

4. ábra. A kötőszós *ezt és azt*, *ezt meg azt* és az *ezt-azt* alakok időbeli megoszlása

A főnévi mutató névmás paradigmájából a tárgyesetet választottam ki. Egyik szerkezet tárgyesetű alakjának sincs a MTSz.-ban 18. századi előfordulása, de itt is kitűnik az ábrából, hogy a kötőszó nélküli forma a 19. századi szórványos megjelenés után a 20. században már gyakoribb, a 21. századi szövegekben pedig ugrásszerűen megnőtt.

A MTSz. adatai arra engednek következtetni, hogy a magyarban először az *és*, *'s*, *meg* kötőszós formát használták ugyanabban a jelentésben, mint az összetett szavas formákat, és egy olyan konstrukcionalizálódásnak lehetünk tanúi, amelynek során a kötőszó nélküli, lazább (juxtapozíciós) szerkezet elkezd megjelenni olyan környezetekben, amelyben a kapcsolatos kötőszós alakok voltak bevettek, a 20. század második felére pedig kiszorítja azokat. Ennek alátámasztására azonban átfogóbb és régebbi forrásokra visszamenő diakrón vizsgálatra van szükség, amely a kutatás következő céljaként fogalmazódott meg.

5. Összegzés

A tanulmány a magyar nyelvtanokban, nyelvléírásokban ezelőtt nem azonosított konstrukciót, a magas hangrendű – mély hangrendű demonstratívum-párok által alkotott álikereszó konstrukciót írta le (pl. *ezt-azt*, *ilyen-olyan*). A konstrukciós megközelítésű vizsgálat kiterjedt a konstrukció közvetlen kapcsolataira. Ennek eredményeként megállapítható, hogy három olyan demonstratívumkonstrukció is van a magyarban, amelyekben a demonstratívumok nem deiktikus szerepűek, a '(meg)határozatlanság', a 'többesség' és a 'különféléesség' szemantikai jegyeit viselik, és tágabb értelemben vett mellérendelő szerkezetet alkotnak. A diakrón kitekintés felveti egy negyedik konstrukció vizsgálatának lehetőségét is, amely abban különbözik az áliker-mutatószótól, hogy a tagok között kötőszó áll (pl. *ezt és azt*, *ilyen meg olyan*).

Hivatkozások

- B. Lőrinczy Éva 1961. A szóösszetétel. In: Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. Budapest: Akadémiai Kiadó. 421–458.
- Borise, Lena – Katalin É. Kiss 2023. The emergence of conjunctions and phrasal coordination in Khanty. *Journal of Historical Linguistics* 13: 173–219. <https://doi.org/10.1075/jhl.21016.kis>
- Borise, Lena – Tamás Halm 2023. The curious case of the two-headed phrase: A generative approach to the co-compounds. Konferencia-előadás: 16th International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH 16), Grazi Egyetem.
- Corbett, Greville G. 2001. *Number*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139164344>
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives: Form, function and grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.42>
- Diessel, Holger 2012. Deixis and demonstratives. In: Claudia Maienborn – Klaus von Heusinger – Paul Pontner (szerk.): *An international handbook of natural language meaning*. Vol. 3. Berlin, Boston: De Gruyter. 2407–2431.
- Diessel, Holger 2015. Usage-based construction grammar. In: Ewa Dąbrowska – Dagmar Divjak (szerk.): *Handbook of cognitive linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter. 295–321. <https://doi.org/10.1515/9783110292022-015>
- Dömötör Éva 2024. *Demonstratívumok. Ez és az konstrukciós megközelítésben.* (Gondolat–Jel 10.) Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Fillmore, Charles – Paul Kay – Mary Catherine O'Connor 1988. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of *let alone*. *Language* 64: 501–538. <https://doi.org/10.2307/414531>
- Goldberg, Adele 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: Chicago University Press.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001>
- Himmelman, Nikolaus P. 1996. Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. In: Barbara A. Fox (szerk.): *Studies in anaphora*. Amsterdam: John Benjamins. 205–254. <https://doi.org/10.1075/tsl.33.08him>
- Kálmán László 2011. *Konstrukciós nyelvtan*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 309–347.
- Laczkó, Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 99–118. <https://doi.org/10.1556/aling.57.2010.1.5>
- Lengyel Klára 2000. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 321–336.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511813313>
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Laurence Horn – Gregory Ward (szerk.): *The handbook of pragmatics*. Oxford: Wiley-Blackwell. 97–121. <https://doi.org/10.1002/9780470756959.ch5>
- Sóskuthy, Márton 2012. Morphology in the extreme: Echo-pairs in Hungarian. In: Ferenc Kiefer – Zoltán Bánréti (szerk.): *Twenty years of theoretical linguistics in Budapest*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 123–144.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 211–233.
- Tóth, Enikő 2024. *Empirical perspectives on the use of Hungarian nominal demonstratives*. Toronto: University of Toronto Press.
- Wälchli, Bernhard 2005. *Co-compounds and natural coordination*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199276219.001.0001>

Such-and-such demonstratives *here and there* – Positioning a particular coordinate construction within the system of Hungarian demonstratives

Abstract: Based on corpus data, this paper identifies demonstrative constructions not previously described in Hungarian grammars or linguistic descriptions. These constructions consist of pairs of nominal, adjectival, or adverbial demonstratives in various compound-like coordinate structures that display morphological parallelism. The paper focuses on the compound forms consisting of demonstratives in proximal–distal order, e.g. *ez-az* (lit. ‘this-that’), *ilyen-olyan* (lit. ‘such-and-such’), *itt-ott* (lit. ‘here-there’). Their formal properties are inherited from the Hungarian echo-pair construction, as well as from a more general, cross-linguistically attested co-compound construction. In the case of demonstratives, the echo-pair structure is associated with a non-deictic meaning characterised by the semantic properties of ‘indefiniteness’, ‘plurality’, and ‘diversity’. Following the Construction Grammar framework, the echo-pair demonstrative construction is situated within the system of Hungarian demonstratives, and its position in the Hungarian constructicon is also presented. Furthermore, drawing on a preliminary diachronic observation, an interpretation is proposed for the relationship between the asyndetic demonstrative echo-pairs and their syndetic formal variants (*ez és az*, *ilyen meg olyan*, *itt és ott*).

Keywords: demonstrative, construction, non-deictic, co-compound, echo-pair, inheritance network

Dömötör Éva

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Email cím: domotor.eva@nytud.elte.hu